

e-ISSN: 1694-867X

№1(6)/2025, 95-100

УДК: 93/94

DOI: [10.52754/1694867X_2025_1\(6\)_8](https://doi.org/10.52754/1694867X_2025_1(6)_8)

АЛАЙКУУЛУК АЙТЫЛУУ АЙТМЕРЕК КОРБАШЧЫ
ЛЕГЕНДАРНЫЙ АЙТМЕРЕК КУРБАШЫ ИЗ АЛАЙКУУ
LEGENDARY AITMEREK KURBASHI FROM ALAIKU

Жаркынбаев Талайбек Жумабаевич

Жаркынбаев Талайбек Жумабаевич

Zharkynbaev Talaibek Zhumabaevich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

zharkynbaevtalaibek@gmail.com

Купуев Жыргалбек Раимжанович

Купуев Жыргалбек Раимжанович

Kupuev Jyrgalbek Raimzhanovich

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

kupuevjyrgalbek@gmail.com

АЛАЙКУУЛУК АЙТЫЛУУ АЙТМЕРЕК КОРБАШЧЫ

Аннотация

Маанилүүлүк. Фергана өрөөнүндө бийликке келген большевиктерге каршы “басмачылар кыймылы”, советтик тарыхнаамада марксисттик таптык күрөш теориясынын алкагында антисоветтик реакциялык кыймыл катары бир тараптуу бурмаланып келген. Эгемендиктин алгачкы жылдарында өзгөчө Өзбекстандын тарыхчы окумуштуулары тарабынан бул кыймыл орусия оторчулугуна, Кеңеш бийлигине каршы жергиликтүү калктын азаттык жана элдик-боштондук кыймылы катары баа бериле баштады. Дал ушул жаңы өңүттөгү концепциянын алкагындагы изилдөөлөрдө, Түркстандагы жергиликтүү калктын басымдуу бөлүгү басмачылардын катарына ыктыярдуу кошулгандыгы да азыр ачыкка чыкты. Бирок, “басмачылар кыймылын” колдоп кубаттап турган жергиликтүү калк, Кеңеш бийлигинин акырындап чыңдалышы менен кыймылды колдоодон баш тартты. Граждандык согуштан чарчап-чаалыккан жергиликтүү калк Кеңеш бийлигинин партиялык, социалдык, экономикалык-чарбалык реформаларына жапырт тартыла баштады. Бирок, бул тынчтык өкүмү узака созулган жок. 1926-жылдан тарта Кыргыз автономиясынын түштүк аймагында кайрадан басмачылар кыймылынын оту тутанды. Өрөөндөгү басмачылардын согуш майданы, Кыргызстандын түштүк аймагынын Кытай, Ооган өлкөлөрү менен чектешкен тоолуу райондоруна өттү. Изилдөөбүздүн максаты тарыхый булактардын жана архив маалыматтардын алкагында, Алайкуу аймагынан чыккан теги баргы Айтмерек корбашы Токтоманжыевдин согуштук аракеттерине жана сырдуу өлүмүнүн таржымалын ачып берүү.

Ачкыч сөздөр: Айтмерек корбашы, “басмачылар кыймылы”, “ляшкар башы”, “мужахид”, Кеңеш бийлиги, Фергана, Алайкуу, Чыгыш Түркстан

ЛЕГЕНДАРНЫЙ АЙТМЕРЕК КУРБАШЫ ИЗ АЛАЙКУУ

LEGENDARY AITMEREK KURBASHI FROM ALAIKU

Аннотация

Актуальность. «Движение басмачество» против пришедших к власти в Ферганской долине большевиков односторонне искажалось в советской историографии как антисоветское реакционное движение в рамках марксистской теории классовой борьбы. В первые годы независимости это движение, особенно узбекскими историками, стало рассматриваться как национально-освободительное движение местного населения против российского колониализма и советской власти. Именно в рамках этой новой концепции исследования теперь выявили, что большинство местного населения Туркестана добровольно вступило в ряды басмачества. Однако местное население, поддерживавшее «движение басмачество», постепенно перестало его поддерживать по мере укрепления советской власти. Местное население, измученное гражданской войной, стало массово вовлекаться в партийные, социальные и экономические реформы Советской власти. Однако этот мир продлился недолго. С 1926 года в южных районах Кыргызской автономии возрождается басмаческое движение. Позиция фронта из долины переместилось в горные районы южного Кыргызстана, граничащие с Китаем и Афганистаном. Целью нашего исследования является раскрытие истории военных действий и загадочной гибели Айтмерек курбашы Токтоманжиева, родом из Алайкуу, на основе исторических источников и архивных сведений.

Ключевые слова: Айтмерек курбашы, “басмаческое движение”, “ляшкар башы”, “мужахид”, Советской власть, Фергана, Алайкуу, Восточный Туркестан

Abstract

Relevance. The “Basmachi movement” against the Bolsheviks who came to power in the Fergana Valley was one-sidedly distorted in Soviet historiography as an anti-Soviet reactionary movement within the framework of the Marxist theory of class struggle. In the first years of independence, this movement, especially by Uzbek historians, began to be viewed as a national liberation movement of the local population against Russian colonialism and Soviet power. It is within the framework of this new concept that research has now revealed that the majority of the local population of Turkestan voluntarily joined the Basmachi movement. However, the local population that supported the “Basmachi movement” gradually ceased to support it as Soviet power strengthened. The local population, exhausted by the civil war, began to be massively involved in the party, social and economic reforms of the Soviet government. However, this peace did not last long. Since 1926, the Basmachi movement has been reviving in the southern regions of the Kyrgyz Autonomous Region. The front position from the valley moved to the mountainous regions of southern Kyrgyzstan bordering China and Afghanistan. The purpose of our research is to reveal the history of military actions and the mysterious death of Aitmerek kurbashi Toktomandzhiev, originally from Alaikuu, based on historical sources and archival information.

Key words: Aitmerek kurbashi, “Basmachi movement”, “lyashkar bashi”, “muzhahid”, Soviet power, Fergana, Alaykuu, East Turkestan

Киришүү

Түркстандагы эгеменчилердин “Басмачылар кыймылы” аталган саясий жана аскердик күрөшү, алгачкы баскычта дал ушул эгеменчи жана антибольшевиктик топтордун ийгиликтерине коштолуп жүргөн. Кызыл Армиянын алгачкы курамын түзгөн армян тектүү дашнактар менен орусдардын Дыйкандар армиясынын жергиликтүү бейкүнөө калайыкка карата жасаган бир катар зордук-зомбулуктары менен кандуу кыргынынын кесепетинен жергиликтүү калктын ичинде Кеңеш бийлигине жана орусиялыктарга карата ишенбөөчүлүк, иренжүү сезимдери күч алган кезең орун алган. Дал ушул шартта Түркстандагы жергиликтүү калктын басымдуу бөлүгү басмачылардын катарына ыктыярдуу кошулгандыгы да азыр ачыкка чыкты. Мадаминбек “ляшкар башы” Фергана өрөөнүндөгү көзөмөлдү 1920-жылдын жаз айларына чейин кармап турган. Албетте жергиликтүү калк эгеменчил Мадаминбектин армиясын моралдык жана каржылык жактан колдоп кубаттагандыгы да анык. Фергана аймагындагы большевиктер үчүн оор кырдаалды баалап, РСФСРдин Эл Комиссарлар Кеңеши 1919-жылы 11-августта Түркстан майданынын (фронтун) түзүп, анын жетекчилигине М.В.Фрунзени дайындаган. 1919-жылы 8-октябрда жогорудагы органдын демилгеси менен Түркстан комиссиясы түзүлөт. Тажырыйбалуу саясий билими жетик большевиктер менен толукталган бул комиссия кырдаалды иликтеп чыгып, Фергана облусундагы тажырыйбасыз ревкомдордун жана реакциячыл маанайдагы, коммунисттик идеология тууралуу таптакыр түшүнүгү жок дашнактар менен толукталган Кызыл гвардиялык топторунун акылга сыйбаган иш-аракеттерин ашкерлейт. Комиссиянын жыйынтыгына ылайык айрым кызыл командирлер революциялык трибуналга тартылат, армян тектүү дашнактардын кошууну таркатылат, Дыйкандар армиясы куралсыздандырылат. Фергана өрөөнүндө вақыф мүлкү, казылыктар кандайдыр бир деңгээлде калыбына келтирилет.

Ошентип Түрккомиссиянын мындай ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жергиликтүү калктын бөлүгүндө Кеңеш бийлигине карата ишеним акырындап жаралып, айрым жерлерде жергиликтүү тургундар басмачыларды колдоодон баш тарта баштаган. Түрккомиссия басмачыларга каршы күрөш өнөктүгүнө жергиликтүү калктын өкүлдөрүн тармайынча ийгиликке жетүүгө мүмкүн эмес, деген пикирин Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетине (БАК) билдирген. 1920-жылы 15-майда Түрк БАКы, Түркстан майданынын революциялык аскердик кеңеши менен биргеликте чыгарган декретине ылайык, Советтик Түркстан республикасын коргоо максатында жергиликтүү калктын белгилүү тобун куралдандырыла баштаган [1. 47-48].

Кеңеш бийлиги Кыргызстандын түштүк аймагында эгеменчил басмачыларга каршы жергиликтүү калайыктын айрым абройлуу өкүлдөрүн комунисттик уюмга тартуу менен кыймылды алсыздандырып, өз бийлигин бекемдеген. 1926-жылдан баштап өрөөндөгү басмачылардын согуш майданы, Кыргызстандын түштүк аймагынын Кытай, Ооган өлкөлөрү менен чектешкен тоолуу райондоруна өткөн. ОГПУ нун (Мамлекеттик бирдиктүү саясий башкаруу, кийин НКВДга айланган) оперативдүү маалыматына ылайык, бул аймакта Жаныбек казы Сагынбаев (теги басыз, Өзгөн аймагынан), Ади паңсат Кожоев (теги баргы, Алай аймагынан), Гаип паңсат Абдрасулов (теги түрк, Өзгөн аймагынан), Айтмерек корбашы Токтоманжыев (теги баргы, Алайкуу аймагынан) өңдүү ири корбашчылардын топтору Кеңеш өкмөтүнүн саясий системасына баш ийбей, локалдык масштабда согуш аракеттерин жүргүзүп турган.

Мына ушундай опурталдуу кезеңде Алайкуунун аймагында Кеңеш бийлигине каршы Жаныбек казынын кошуунунун курамында Айтмерек корбашчы казынын эң ишенимдүү беги болгондугун, ОГПУнун аскер чалгынчысы Г.Музипов өз эскерүүсүндө маалымдайт. Аскер чалгынчысы өз очеркинде мындай окуяны эске салат. 1929-жылы кыш айларында Жаныбек казы Осмон эшендин ортосунда чыр чыгат. Чырдын-чатактын түпкүрү, Жаныбек казы Кеңеш өкмөтүнө кол салуудан жаз айларына чейин убактылуу баш тартып, Чыгыш Түркстан (Кытайдын аймагы) тарапка ооп турууну кеңеш кылат. Бул кеңешке моюн сунбаган Осмон эшен менен казынын баласы Төрөбай: “Бизди кеңеш колхозунан бошотуп алуубузду жалпы

мусулмандар күтүп жатышат, мындай мүмкүнчүлүк башка учурда болбойт”, - деп көшөрүшөт. Осмон эшен менен баласы Төрөбайды артка кайтарууга көзү жетпеген Жаныбек казы өзүнө ишенимдүү кошуунду алып, Айтмерек корбашчыны кошуундун жетекчилигине дайындап, Чыгыш Түркстанга бет алат. Эки корбашы Алай тоолорунда орустардын курчоосун жарып өтүп, мерчемдеген жерине аман-эсен жетишет [2. 133-136]. Ал эми Жаныбек казыга баш бербеген Осмон эшен менен Төрөбай, Алай өрөөнүндө А.Г. Ерохиндин аскердик кызыл кошуундун ортосундагы бир күнгө созулган куралдык кагылышууда курман болушат.

Бул тарыхый окуяны Парпи ажы Өзгөн корбашчы да бышыктап, Осмон аттуу шейхтин тилине азгырылып, курман болгон баласына Жаныбек казы өтө катуу кайгыргандыгын эскерет [3. 40-41]. Айтмакчы, өмүрүнүн акыркы жылдарында Түркияда жашаган Парпи ажы Өзгөн корбашчынын өзү катышкан басмачылар жөнүндөгү баянын, өзүнүн уулу Тайыр Өзгөн кыргыз тилинде араб ариби менен кагазга түшүрүп, аны түрк тилине которгон экен. Бул китепти жакында талантуу жаш тарыхчы, окумуштуу Дастанбек Разак уулу кыргыз тилине которуп, кыргыз коомчулугуна тартуулады.

Парпи ажы Өзгөндүн Чыгыш Түркстанда эң жакын адамдары Айтмерек, Муратбек (Мати миң башчынын баласы), Кошмат, Ади паңсат, Гаип паңсат, Коргонбек (Жаныбек казынын бир тууганы) болгонун маалымдайт. Парпи ажы Өзгөндүн айтымында улутчулдар (ажынын эскерүүсүндө басмачыларга карата колдонулган термин) чек арадагы кытай аскери менен алгач жашыруун түзүлгөн келишимге ылайык, орус аскерине, кеңеш айылдарына, мусулман комунистерге чукул кол салышып, куугун болгондо кайрадан чек арадан Чыгыш Түркстанга ээн эркин өтүп кетип турушкан. Бирок, 1932-жылы Кеңеш өкмөтү Кытай өкмөтүнөн улутчулдарды кармап, өз тарабына өткөрүп берүү талабын күчөтүшөт. Кытай өкмөтү 3000 аскери менен улутчулдарга кол салат. Ошондой эле кытай өкмөтү ар бир улутчулду кармаганга 500 рубль, өлтүргөнгө 300 рубль сыйлык акы жарыялайт. Ошол тапта жергиликтүү уйгур Осмон бай аттуу 12 жигити менен Парпи ажы Өзгөнгө кол салат. Айтмерек менен Муратбек Осмон байдын таш-талканын чыгарып, Парпи ажы Өзгөндү бир өлүмдөн сактап калат. Айтмерек менен Муратбектин тайманбас эрдиги тууралуу аңыз кептер жергиликтүү уйгурларга, кытай аскерине таркайт. Айтмерек, Кошмат, Муратбек жана Мемесели казы кол башчылыгында 100 улутчулдар Өзгөнгө кол салып беш күнгө созулган согуштан соң, улутчулдар Чыгыш Түркстанга чегинишет. Бул кагылышууда Муратбек шейит кетет. Кошмат, Айтмерек, Мемесели казы кол алдында аман калган жети киши аз өтпөй Кытай өкмөтүнө колго түшүп берүүгө аргасыз болушат. Бирок, Айтмерек колго түшүп бергенден кийин бешинчи күнү Кошматка: “Мен бул жерде кала албаймын. Орустар менен согушмайынча тура албаймын”, деп эки күзөтчүнү жана кытай офицерин өлтүрүп, камактан качып чыгат. Айтмерек Чыгыш Түркстанда бир канча улутчулдардан кошуун курап, тынымсыз чек арадагы орус аскерлерине, Кеңеш өкмөтүнө кол салып согуш аракеттерин жүргүзүп турат. Бирок, кайрадан чогулган Айтмеректин бул күчтүү мужахид тобун, ичинен гана иритип жок кылгандан башка арга жоктугуна көзү жеткен орустар, Айтмеректин тобуна тыңчыларды киргизет. Ушу тыңчылардын биринин колунан Айтмерек шейит кеткендигин Парпи ажы Өзгөн корбашы өз эскерүүсүндө кенен-кесири баян кылган жайы бар [4. 65-68].

Айтмеректин өлүмүн таржымалдаган дагы бир тарыхый окуя баяндалат. 1932-жылы жай айларында Д.Жуковдун жетекчилигиндеги ыктыярдуу отряды менен Айтмерек корбашчынын ортосунда Алайкуунун Джолгур (Жүлгүр–автор) ашуусунда куралдык кагылышуу көчүйт. Бул Айтмерек корбашчынын акыркы өмүрү кыйылган согуш эле. Орустар корбашчыны колдон чыгарбоонун болгон амалын жасап жатышты. Эгерде корбашчы колдон чыкса Ооган тарапка ооп кетмек. Кеңеш бийлигинин айласын кетирген Айтмерек корбашчынын тобуна, күн мурунтан басмачы болуп кирген советтик тыңчы Дуйшонбай уулу Маматбай дал ушул согушта Айтмерек корбашчыны өз колу менен ойрон кылды. Эгерде Маматбай озунуп Айтмерек корбашчыны атпаганда, өзүнүн башы кетмек, анткени акыркы күндөрү Айтмерек Маматбайдын дайындыгын сезип калган эле, деп ОГПУнун аскер чалгынчысы В.Макаревич өз очеркинде эскерет [5.179].

Академик О. Ибраимов Алайкуу өрөөнүнөн чыккан айтылуу Айтмерек корбашчы менен Абдыш мергендин акыркы тагдыры тууралуу каракулжалыктардын аңыз кебин, макала сыпатында баян кылган [6]. Академиктин айтымында Айтмеректин тобуна Кеңеш бийлиги, басмачынын тонун жамынган төрт тыңчыны киргизет. Абдыш мергендин шектенген каршылыгына карабай корбашчы өз адамындай ишенип кабыл алган экен. Коогалаң күндөрдүн биринде түн ичинде бир чоң кечүүдөн өтүп бара жатканда, Айтмеректин аркасынан акмалаган төрт тыңчынын бирөөсү Айтмеректин аркасынан ок чыгарат, кийинчерээк мергенчи Абдыштын көзүн тазалайт. Төрт тыңчы Айтмерек корбашчынын башын түнү менен кесип, райондук НКВД ын башчысы Романовго тапшырышат. Абдыш мергенчинин сөөгү аскага илинип, адам жетпей турган калганын мактаныч менен кабарлашат. Айтмерек корбашчыга ок тийген жерди, аны башы кесилген колотту, Абдыш мергендин сөөгү калган асканы, төрт тыңчынын аты-жөнү дайынын каракулжалыктар азыркыга чейин беш колдой билет.

Ошол учурда жергиликтүү калайык калктын өкүлдөрүнөн уюшулган комунистердин үгүтү, таптык күрөшү менен жана корбашчылардын колтугуна кирип алып, ишенимдүү адамдарына айланган тыңчылардын колу менен басмачыларды ойрон кылган большевиктердин амалдуу тактикалык саясаты, Кеңеш бийлиги үчүн натыйжалуу ийгиликтерди алып келген.

Айтмерек корбашчынын сөөгү. 29-июнь 1932-жыл. Бул сүрөт Ж.Бөтөнөевдин макаласынан алынды. <https://www.azattyk.org/a/basmachylyk-kyimyldyn-bashynda-turgandar/31795576.html>

Биз Айтмерек корбашчы жөнүндө азыноолак сөз кылдык. Бул кыска баян менен эр жүрөк, эркиндикти сүйгөн Айтмеректин өмүр таржымалын, орустун айласын кетирген согуш тактикаларынын сырын ачып берүү аздык кылат. Айтмерек корбашчы совет кошууну менен тынымсыз согуш аракеттерин жүргүзгөн эң акыркы ири басмачылардын бири болгон. Себеби ошол кезеңде орус аскери менен жигердүү согушкан Ади паңсат Кашкарда өз жигиттеринин колунан Жаныбек казынын буйругу менен көзү тазаланат. Ал эми Гаип паңсат Алайда кызыл аскерлер менен болгон куралдуу кагылышууда шейт кеткен. Карылыктын айынан Жаныбек казы Чыгыш Түркстан (Кытай) аркылуу Пакистанга ооп барып, Гилгит шаарында 1933-жылы

72 жашында өз ажалы менен көз жумган. Парпи ажы Өзгөн Ооган аркылуу Индияга барып, андан ары Түркиянын Троя шаарына көчүп барып, 1968-жылы 82 жашында көз жумган.

Ошентип, эл эки карама-каршы бөлүккө бөлүнүп, ар бир тарап адилеттүү согуш жүргүзүп жатабыз деп ишенип, көп жылдар бою бири-бирине каршы кыйратуучу, алсыратуучу согушту жүргүзүп, эбегейсиз адамдык жоготууларга алып келген.

Айтмерек корбашчы биздин илимий изилдөө долбоорубуздун алкагындагы таасирдүү төбөлдөрүнүн бири болгондугуна байланыштуу, келечекте архив булактарында жаткан жаңы табылгалар менен, Айтмеректин дагы айтылбаган тарыхын толуктайтайбыз деген ишенимдебиз.

Корутунду.

Кыймылдын экинчи этабы (1926-1932) элдин алдында саясий жана моралдык беделин көтөрө алган жок, күчтүү идеялары, пландары, ураандары менен адамдарды өзүнө тарта алган жок. Ал арада Совет өкмөтү үгүт иштерине абдан активдүү катышып, карапайым элдин турмушун жакшыртууга аракет кылган. Мунун баары жаңы бийлик үчүн “басмачыларга” караганда алда канча жагымдуу саясий-психологиялык кырдаалды түзө алды. Кызыл Армиянын жеңишинин башкы шарты - элдин колдоосу, ошого карабастан өзунун социалисттик ураандары жана реалдуу иштери менен Кеңеш бийлигине артыкчылык берген. Эл чарбасы жана элге билим берүү тармагында, сабатсыздыкты жоюуда, аялдарды коргоодо, аларга тең укуктарды камсыз кылууда бийлик органдарынын калк арасындагы реалдуу иштерин жергиликтүү калк күбө болду. Бирок, тилекке каршы Кеңеш бийлигин орнотуу үчүн “басмачылар” менен күрөштө укмуштуудай аракеттерди жасаган, ак ниет жана ак кызмат өтөгөн айрым тарыхый инсандар 1938-жылдагы сталиндик репрессиянын курмандыгы болушкан.

Падышалык империянын жана Совет бийлигинин социалдык-экономикалык жана маданий «жакшылыгына» салыштырмалуу, адам өмүрүнүн кыйлышына багытталган террордук актылары, репрессиялары атайылап жасалган «жамандыгы» тараза ташын басып жыгылат. Мамлекеттин саясатында адамдын өмүрүнө тете же андан жогору туткан кандай саясий баалуулук болушу мүмкүн?

Колдонулган адабияттар

1. Жаркынбаев Т.Ж. Краткая история басмаческого движения в Ферганской долине (1918-1924 гг.) Архивные документы, материалы, фотографии и комментарий. –Ош, 2024. 47-48 бб. (макаланын автору)
2. Музипов Г.Схватка. //Чекисты огненных лет. Сборник очерков и воспоминаний. – Фрунзе. 1976, 133-136 бб.
3. Разак уулу Дастанбек Туркестандан Туркияга (Turkistan dan Turkiye ye) - Istanbul, 2021. 40-41 бб.
4. Разак уулу Дастанбек Туркестандан Туркияга.... 65-68 бб.
5. Макаревич В. Расплата. //Чекисты огненных лет. Сборник очерков и воспоминаний. –Фрунзе. 1976, 79 б.
6. О.Ибраимов.Басмачылар баяны: Айтмерек, Абдыш...
https://www.Azattyk.org/a/kyrgyzstan_history_militants/24658850.html 27.07. 2012